

Література

1. Білоноженко В. М. та ін. Словник фразеологізмів української мови / відп. ред. В. О. Винник. – К. : Наукова думка, 2003. – 788 с.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин, 2005. – 552 с.
3. Потебня О. Думка й мова / О. Потебня // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – 2-е вид., допов. – Л. : Літопис, 2001. – С. 34 – 52.
4. Франко І. Я. Коваль Бассім [арабська казка] / І. Я. Франко. Твори: в 20 т. Т. 12 : Поеми / І. Я. Франко ; ред.: О. Є Корнійчук, О. І. Білецький та ін. – К., 1953. – С. 373 – 478.

УДК 811.161.2

Михайло ПАНОЧКО

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВІРНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВНИЧИХ ТЕРМІНІВ-ІМЕННИКІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано словотвірну спроможність іменників – правничих термінів, які фіксуються у західноукраїнських джерелах австрійського періоду. Описуються словотвірні форманти, специфічні елементи та тенденції іменникового словотвору.

Ключові слова: українська правнича термінологія, спосіб словотвору, словотвірний афікс, словотвірна структура іменника.

The article deals with the word-building ability of nouns, which marks the legal terms from Western Ukraine. The author analyses the word-building formants, specific elements and tendencies of substantives word-building.

Key words: the Ukrainian legal terminology, method of word-building, word-building affix, word-building structure of substantives.

Висвітлення словотворення при вивченні термінологічних систем має суттєве загальнотеоретичне й практичне значення. Теоретичне значення вивчення деривації термінологічних систем полягає у визначенні співвідношень загальномовних словотвірних процесів з системою засобів і способів словотвору в межах будь-якої термінолексики. Виникнення нових термінів, у тому числі правничих, проходить переважно у рідній загальномовній словотвірній системі, і фактично ті чи інші словотвірні моделі у визначеній термінолексичній системі виступають одночасно загальномовними дериваційними моделями. Однак продуктивність загальномовних словотвірних моделей у межах будь-якої термінолексики проявляється своєрідно.

Практичне значення вивчення словотвірної структури окремих термінолексичних систем полягає у тому, що таке вивчення потрібне для нормалізації і стандартизації окремих терміносистем.

В області вивчення словотвору велике значення має методика дериваційного аналізу лексичного матеріалу. У науці про словотвір (дериватології) мовознавці повинні передовсім вивчати масові явища, а не поодинокі слова. У межах окремих частин мови (наприклад, іменника) при більш уважному спостереженні вдається встановити ряди однотипно утворених слів. Ці ряди перебувають між собою у лексико-семантичних, граматичних та словотвірних взаємозв'язках.

Варто зазначити, що у наш час проблема словотвору актуальна і важлива, про що свідчить велика кількість досліджень в українському та зарубіжному мовознавстві. Серед відомих дослідників українського словотвору потрібно згадати праці І. Ковалика, К.Городенської, В. Горпинича, В. Грещука, П. Білоусенка, Н. Клименко, Л. Гумецької, З. Сікорської та багатьох інших. Питання словотвору правничої термінології також стали об'єктом досліджень українських мовознавців та юристів: М. Вербенец, Н. Трач, І. Гумовської, Н. Руколянської, О. Сербенської та ін. Ми ж намагаємося дослідити особливості словотвору іменників – правничих термінів, які зафіксовані у західноукраїнських джерелах ХІХ – початку ХХ ст.

Актуальність дослідження зумовлена відчутною питомою вагою правничої термінології як різновиду підсистеми в складі загальнолексичної системи; вагомих значенням галицької правничої термінології як однієї з основ для формування і становлення словотвірної системи сучасних українських іменників – правничих термінів. Іменник «посідає особливе місце в системі частин мови: у цьому відношенні він є найбагатшим класом слів» [2, 3]. Не менш важливе місце посідають терміни-іменники в системі правничої термінології.

Мета статті. Дослідивши особливості словотвірної структури іменників у правничій термінології Галичини ХІХ – початку ХХ ст., можна буде зробити ряд важливих проєкцій на історію формування дериваційної системи правничої термінології української мови, виявити спільні та відмінні риси з словотвірною структурою правничих термінів-іменників на сучасному етапі.

При вивченні засобів словотвору і словотвірних моделей правничої термінології слід пам'ятати, що при творенні терміна потрібно вміло користуватися словотвірними засобами української мови, дбати про те, щоб слово, яке взяте із рідної мови чи створене з допомогою словотвірних мовних ресурсів, було зрозумілим, виразним, відображало суть поняття.

Більшість термінів-іменників у складі української правничої лексики утворена шляхом морфологічного способу словотвору, який полягає у з'єднанні афіксальних морфем з кореневою або похідною частиною слова в одне слово «за певними словотвірними моделями, правилами, тенденціями, що існують в даній мові на різних етапах її розвитку» [6, 19].

Продуктивність морфологічного способу словотвору в галузі українського правничого термінотворення пояснюється тим, що цей спосіб найширше використовується у словотворенні загальнонаціональної мови. При цьому способі словотвору на перший план виступають ті семантико-граматичні особливості новоутворених слів, що дають можливість використовувати однотипні способи словотвору для позначення однотипних понять галузі права.

Таким чином, у словотвірній структурі дериватів, утворених за допомогою морфологічного способу словотвору, органічно закладені основи структурної систематизації, що має першочергове значення для термінології.

Для творення українських правничих термінів-іменників ХІХ – початку ХХ століть використано всі різновиди морфологічного способу творення, крім абревіації. Найпродуктивнішим різновидом цього способу творення української правничої термінології в Галичині була суфіксація.

У суфіксальному словотворі іменників, які вживалися на Західній Україні, здебільшого суттєвих відхилень від сучасних норм не спостерігалося. Для творення нових слів використовувались звичайні для української літературної мови суфікси. Але іноді, і в непоодиноких випадках, від тих самих твірних основ з допомогою різних суфіксів творилися слова без будь-якої диференціації їхнього лексичного значення. Таким чином виникали іменники з одним лексичним значенням і різною морфологічною структурою. Особливо багато фіксують таких іменників перекладні словники Західної України ХІХ ст. : «Juridisch-politische Terminologie», словники Желехівського, Левицького, Партицького: *обвинений і обвиненець, підсудний і підсудимець, судодержець і судодержитель, сліджене і слідство* та ін.

Зрозуміло, що «лексично тотожні структурні варіанти в літературному вжитку могли співіснувати лише якийсь певний, обмежений час, а потім внаслідок внутрішнього розвитку вони повинні семантично чи стилістично диференціюватись. Коли ж така диференціація не відбувалася, то в літературному вжитку залишався з усіх цих варіантів тільки один, а решта переходила в пасивний лексичний запас мови і згодом зовсім забувалася» [5, 161].

Так, в українській правничій мові Галичини ХІХ – початку ХХ ст. натрапляємо на форму *прокуратор* із суфіксом **-атор**, а правнича мова Східної України цього ж періоду фіксує форму *прокурор* із суфіксом **-ор**, яка тільки у такій морфемній будові вживалася у російській мові. У 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. словники правничої термінології, які видавалися в УРСР (укладачі С. Веретка, М. Матвієвський, А. Кримський), фіксують паралельне вживання термінів *прокурор* і *прокуратор*. І лише в середині 30-х років форма *прокуратор* остаточно витісняється з літературного вжитку.

Це ж стосується і правничого терміна *нотаріус*. До 30-х років ХХ ст. спостерігаємо паралельне вживання форм із суфіксом **-ус** і без нього. Так, термін *нотар* присутній у всіх західноукраїнських словниках, але у сучасній українській правничій термінології під очевидним впливом закріпленої в російській мові суфіксальної форми узаконився термін *нотаріус* [12,13].

Розглядаючи правничі терміни, сформовані морфологічним способом, ми виявили, що для творення нових іменників на означення назв осіб, які безпосередньо стосуються галузі права, найбільш активно в західноукраїнських джерелах використовувався суфікс **-ник(ик)**. З цим суфіксом творилися іменники й від тих основ, які не збереглися в сучасній українській літературній мові або ж від яких тепер нові слова з його допомогою не творяться. Наприклад, лише «Німецько-український правничий словар» Костя Левицького фіксує такі слова: *вдійник, викупник, виновник, ворохобник, доказник, забийник, заступник, зашитник, осудженник, правник, справник, убійник, фальшивник* та ін.

Більшість сучасних мовознавців (Білоусенко, Каспришин та ін.) вважають, що такі іменники можуть бути утворені від будь-якої частини мови: іменника, прикметника, дієслова, якщо останні фіксуються в пам'ятках досліджуваного періоду [2, 69].

Правнича термінологія Західної України фіксує ряд іменників чоловічого роду на позначення осіб з суфіксом **-ник**, які стосуються галузі права, що можна зарахувати до: 1) відприкметникових похідних: *вірник, підсудник, повірник, посередник, службовник, судебник, судовик*; 2) віддієслівних: *вартівник, вартовик, напасник, насильник, осудженник, убійник*; 3) відсубстантивних: *жалобник, законник, коморник, напасник, шкідник* та ін.

Трапляється у галицьких джерелах також і жіночий відповідник цього суфікса **-ниц-я**: *виновниця, забийниця, клеветниця, позовниця, справниця, убийниця*.

Суфікс **-ач** в українській мові належить до тих, які складають національну специфіку іменникового словотвору [7, 53]. В українській мові цей формант набув особливої продуктивності в ХХ столітті, а галицькі джерела кінця ХІХ ст. вже фіксують тенденції дальшого розвитку цього суфікса. Зокрема, у словнику Костя Левицького є такі правничі терміни – назви осіб з суфіксом **-ач**: *визивач, відбирач, втікач, затрувач, прислухач, псувач, слухач, толмач, укривач, утікач*. Переважно це віддієслівні деривати. Важливо зазначити, що західноукраїнські мовні джерела не згадують таких поширених сьогодні термінів з суфіксом **-ач**, як *відповідач, обвинувач, позивач*.

Для позначення назв осіб, які безпосередньо стосуються галузі права, використовують також суфікс **-ець**. Перший український перекладний правничий словник «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs» містить такі віддієслівні та відприкметникові іменники – правничі терміни з цим суфіксом: *вивідець, визиватець, виконавець, винуватець, дозорець, засудженець, звідець, зізнавець, злочинець, каранець, надзорець, оборонець, подавець, справець, судець*. Ще більше таких термінів (приблизно 40) є у словниках Желехівського та К. Левицького.

В українській правничій термінології присутні також іменники з суфіксом **-тель**, який приєднувався до дієслівних основ: *віритель, доноситель, засідатель, зложитель, обвинитель, проситель, ручитель, слідователь, таїтель*. Особливо багато таких форм трапляється у галицьких правничих часописах (вісниках) середини ХІХ ст., хоча їх фіксує і 2-е видання правничого словника Костя Левицького 1920 року.

З суфіксом **-ень** в усіх західноукраїнських словниках виступає віддієслівний іменник *в'язень*.

На початку ХХ ст. все більш продуктивними ставали запозичені іменникові суфікси на означення осіб, які пов'язані з галуззю права. Так, більшого використання набувають слова з суфіксом **-ист**, зокрема слово *юрист*, яке з початку ХХ ст. паралельно вживається з терміном *правник*. Мова ж Західної України ХІХ ст. однозначно надає перевагу саме терміну *правник*.

Серед інших запозичених суфіксів слід виокремити суфікси **-ар** (*арендар, кредитар, митар, нотар, правотар, секретар*), **-ят(ат)** (*нотаріят, секретаріят*) та **-атор (ор)** (*адміністратор, провокатор, прокуратор* і навіть *судатор*).

У суфіксальному творенні правничих термінів – іменників на означення неістот західноукраїнські джерела ХІХ – початку ХХ ст. засвідчують такі процеси, що відбувалися в українській мові:

1) надзвичайно велику продуктивність суфікса **-ість** в іменниках з абстрактним значенням, що було властиве українському словотворові і раніше: *беззаконність, безкарність, безправність, винуватість, відповідальність, достовірність, законність, караємість, карність, насильність, невинність, підсудність, правність* та ін.

2) активне використання суфікса **-ство (-цтво)** на означення загальних понять властивості, стану, діяльності, збірності і т. д.: *заступництво, зрадництво, нотарство, опікунство, правотарство, розбійництво, свідоцтво, слідство, справництво, судейство, судівництво, убивство, шпігунство* та ін.

3) використання віддієслівно-іменникових суфіксів **-ан-є (-анн-я, -янн-я), -ен-є (-енн-я), -т-є (-тт-я)** зі значенням дії, стану, процесу: *відкликанє, відшкодованє, діланє, задержанє, послуханє; веденє, вивільненє, відпущенє, осудженє, провиненє, увільненє; викрите, відбутє, доживотє, набутє, ужите* та інші. Більшість з цих термінів не увійшли до сучасного складу правничої лексики, були відкинуті як полонізми.

Продуктивними у системі правничої термінології Галичини є віддієслівні іменники на означення дії, утворені регресивним способом: *виклик, доказ, допит, обшук* [12, 10].

Префіксація в українській правничій термінології аналізованого періоду дещо поступається продуктивністю суфіксальному способу творення. Префіксальні правничі терміни – іменники творяться за кількома словотвірними моделями з використанням певного арсеналу словотворчих засобів, серед яких виділимо префікси **без-, від-, не-, недо-, пере-, проти-**: *безлад, безчесть, безкарність, відданє, відкликає, непорядок, недоплат, перегляд, противага, протидоказ*.

Словники та періодика Західної України кінця XIX – початку XX ст. засвідчують велику продуктивність творення іменників шляхом слово- і основоскладання: *законодавчість, одноцільність, правоважність, правостійність, самовладність, самоврядування, справоведенє, справозаступник* та ін.

Як відомо, терміни виявляють міжмовні контакти як на лексичному, так і на словотворчому рівні. Варто зазначити, що іншомовні запозичення правничої лексики в українській мові відрізняються двома протилежними особливостями: надзвичайною строкатістю мовного матеріалу, якщо мова йде про джерела походження окремих слів, твірних основ і морфем, і помітною одноманітністю граматичних і словотвірних засобів та прийомів засвоєння цього іншомовного матеріалу.

Перша із вказаних особливостей – неоднорідність походження іншомовних запозичень у правничій лексиці – зумовлена, насамперед,

позамовними чинниками. Мовним матеріалом для утворення слів іншомовного походження, правничих лексем, послужили слова мови того народу чи тієї країни, де вперше з'явилося те чи інше поняття, яке пов'язане з галуззю права.

У правничій термінології української мови, яка була поширена в Західній Україні австрійського періоду, найвиразніше проявляється вплив неслов'янських мов, насамперед латини та німецької (*агент, адвокат, акт, ранг, секвестр, штраф*) [11, 503]. Запозичення з французької, англійської, італійської мов фактично зовсім не фіксуються в словниках, а лише починають з'являтися у мові періодики початку ХХ ст.

Слід зазначити, що локалізація часу і місця запозичень часто зумовлює об'єктивні труднощі. Багато слів, успадкованих із західноєвропейських мов, в історико-етимологічних дослідженнях не отримали ще свого «етимологічного паспорта». Тому визначення мови-джерела, як і мови-посередника, конкретних шляхів і часу запозичення слова в окремих випадках може бути гіпотетичним. Наприклад, слово, що є безпосереднім германізмом для української мови, «далеко не завжди є власне німецьким утворенням, а може бути за походженням франкізмом, латинізмом тощо» [14, 477].

Друга із згадуваних особливостей – одноманітність і малочисельність граматичних і словотвірних засобів засвоєння іншомовної правничої лексики в українській мові є проявом як узагальнювального характеру морфологічних і словотвірних засобів мови, так і тенденцією до простоти і чіткості мови, що необхідно у правничій галузі. Тут варто зазначити, що запозичені префікси **анти-**, **де-**, **інтер-**, **контр-** та подібні в правничій термінології Галичини австрійського періоду поширення не набули [1,12]. Переважно ж використовувалися згадувані нами іншомовні суфікси **-атор (ор)**, **-ар**, **-ист/іст**, **-ят (ат)** та калькування.

Лексико-семантичний спосіб словотвору належить до продуктивних способів творення української правничої лексики. Продуктивність цього способу словотвору не тільки в українській правничій лексиці, але і в лексиці української мови взагалі, зумовлена принципом парадигматичної економії в мові.

Лексико-семантичний спосіб утворення слів відіграє певну роль у збагаченні лексичного складу багатьох термінологічних підсистем, задовольняючи в тій чи іншій мірі потреби в номінації спеціальних понять. Він відрізняється від інших способів утворення термінів тим, що внаслідок його дії відбувається збагачення семантичної структури вже наявних у мові лексичних одиниць.

При переході загальнолітературних слів у сферу правничої лексики відбувається процес термінізації слова, проявом якого є звуження загальноновживаного значення, його спеціалізація.

Утворення правничої термінологіки шляхом лексико-семантичного словотвору відбувається за загальними законами семантичного розвитку, тобто нове термінологічне значення зв'язане з основним, стержневим лексичним значенням слова, на базі якого виникає. При спеціалізації семантики загальноновживаного слова новосформоване значення часто далеко відштовхується від попереднього, проте в кожному випадку зберігає з ним певну спільність. Це дає підставу говорити, що термінологічне значення є одним із лексико-семантичних варіантів значення того слова, на базі якого утворений відповідний термін.

У мові Галичини XIX – початку XX ст. трапляється також і метонімічне перенесення найменування – це новий, хоч ще і не дуже поширений спосіб називання правничих понять. Метонімічні засоби використовуються під час переносу назви одного предмета на інший за суміжністю (часовою, просторовою чи логічною). Також є перенесення назви одиничного предмета із збірного поняття: *ворог, неприятель*; назви дії і часу, у який ця дія відбувається: *напад, оборона* та ін.

Ще одна група слів, набувши паралельно із новою синтаксичною функцією і нового морфологічного значення, виникла переважно на початку XX ст. внаслідок субстантивації (морфолого-синтаксичний спосіб): *затриманий, заарештований, обвинувачений, підсудний*.

Отже, всі іменники, які входять в українську правничу термінологіку і присутні в західноукраїнських джерелах, поділяються на дві основні групи: 1) правничу лексику українського і праслов'янського походження та 2) іншомовну правничу лексику.

Перша група української правничої лексики – слова, які утворені на власнемовному матеріалі, створюються переважно за зразком загальнонародних словотвірних моделей, з використанням загальнономовних способів творення.

Своєю чергою, запозичені з інших мов слова – правничі терміни підлягають властивим українській літературній мові загальнономовним фонетичним і морфологічним законам засвоєння.

Усі способи словотвору в межах правничої термінологіки неоднаково продуктивні при утворенні окремих лексичних груп слів-термінів і утворюють щодо дериваційної системи української мови окрему термінологічну словотвірну підсистему.

Певна уніфікація словотворчих засобів в українській правничій термінології здійснювалася шляхом зменшення, порівняно з літератур-

ною мовою загалом, кількості словотвірних моделей і шляхом спеціалізації словотворчих формантів.

Правничі терміни-іменники, які використовувалися у мові Галичини австрійського періоду, творилися переважно морфологічним і лексико-семантичним способами, а також постали внаслідок осново- та словоскладання.

Література

1. Вербенец М. Б. Правнича термінологія української мови: історія становлення і функціонування : автореф. дис. канд. філол. наук: 10. 02. 01 / М. Б. Вербенец; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
2. Білоусенко, П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника: назви осіб чоловічого роду / П. І. Білоусенко. – К., 1993. – 215 с.
3. Грінченко Б. Словар української мови. Т. 3 / Борис Грінченко. – К., 1909. – 506 с.
4. Желехівський Є. Малоруско-німецький словар : Т. 1 – 2. / Є. Желехівський, С. Недільський. – Л., 1886. – 1117 с.
5. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець 19 – початок 20 ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1970. – 302 с.
6. Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. І. Ковалик. – Л. : Вид-во Львівського унів., 1961. – 83 с.
7. Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору / І. І. Ковалик. – Л. : Вид-во Львівського унів., 1958. – 153 с.
8. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 1993. – 367 с.
9. Левицький К. Німецько-руський словар висловів правничих і адміністративних / К. Левицький. – Л., 1893. – 528 с.
10. Левицький К. Німецько-український правничий словар / К. Левицький. – Відень, 1920. – 493 с.
11. Онуфрієнко Г. Словотвірний потенціал запозичень у національній термінології / Г. Онуфрієнко // Актуальні проблеми українського словотвору : зб. статей. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 501 – 512.
12. Сербенская А. А. Развитие украинской юридической терминологии после Великой Октябрьской Социалистической Революции : автореф. дис. канд. філол. наук: 10. 02. 01 / А. А. Сербенская; Львовский государственный ун-т им. И. Франко. – Л., 1965. – 16 с.
13. Словотвір сучасної української мови. – К., 1979. – 406 с.
14. Яремко Я. Особливості українського термінотворення початку ХХ ст.: на матеріалі військової термінології / Я. Яремко // Актуальні проблеми українського словотвору: збірник статей. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 469 – 484.
15. Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe. – Відень, 1851. – 294 с.